

AXC dövründə Ermənistanın Zəngəzur və Qarabağ iddiaları

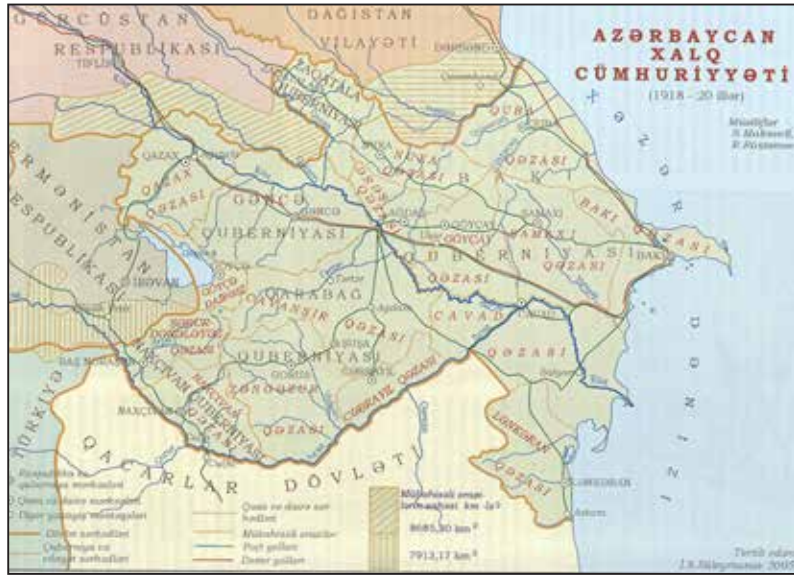
1917-ci ilin oktyabrında baş vermiş qanlı bolşevik çevrilişi ilə 3 əsrlik Rusiya imperiyasının süquta uğradıldıqdan sonra onun milli uçqarlarında, o cümlədən Cənubi Qafqazda yaranmış dövlətlər arasında ən böyük ziddiyyət sərhədlərin qarşılıqlı tanınmaması zəminində yaranmışdı. Bunun əsas səbəbi yeni siyasi sərhədlərin son 1 əsrdə regionda formalaşmış etnik və təsərrüfat xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması idi. Bundan başqa, yeni cümhuriyyətlərin siyasi təşəkkülü, onların ərazilərinin təsbiti prosesi müxtəlif vaxtlarda Cənubi Qafqaz bölgəsi ətrafında yaranmış beynəlxalq konyuktura, böyük dövlətlərin münaqişə tərəflərinə təsir və proseslərə müdaxilə etmək imkanlarından asılı olmuşdu.

AMEA Tarix İnstitutunun Azərbaycanın sovet dövrü tarixi şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İlqar Niftəliyev qəzetimizə növbəti müsahibəsində tarixi türk torpaqları olmuş Qərbi Azərbaycanda Ermənistan adlı oyuncaq dövlətin yaradılması ilə nəticələnmiş həmin zorakı və faciəli proseslərə aydınlıq gətirərək bildirdi:

–1918-ci il may-oktyabr aylarında bu aparıcı prosesi bölgədə bərqərar olmuş türk-alman hegemonluğu müəyyən edirdi. Təsədüfi deyil ki, Cənubi Qafqaz respublikalarının ilkin sərhədlərini məhz 1918-ci ilin iyun ayının 4-də Batumda Osmanlı komandanlığının hər 3 dövlətin nümayəndələri ilə ayrılıqda imzaladığı müqavilələr müəyyənləşdirmişdi. Lakin həmin müqavilələr daha çox Cənubi Qafqaz respublikalarının Türkiyə ilə sərhədlərini təsbit etmişdi. Respublikalar arasında isə qarşılıqlı sərhədlərin müəyyən olunmasında tərəflərin hər biri öz prinsiplərindən çıxış etmişdi.

Azərbaycan tərəfi sərhədlərin çəkilməsi məsələsində tarixi-etnik prinsipdən çıxış etdiyi halda, Ermənistan “ermənilər yaşadığı ərazilər erməni torpağıdır” məntiqinə üstünlük verirdi. Daşnak Ermənistanı bu prinsipi həttə erməni əhalisinin sayca azlıq təşkil etdiyi və artıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nəzarətində olan bölgələrə də tətbiq etməyə çalışırdı.

Ermənistan çili Azərbaycan arasında qarşılıqlı sərhədlərin tanınması yolunda ilkin addım kimi Batumda əldə olunmuş şifa-

ri razılışmaya əsasən, İrəvanın Ermənistanla güzəşt edilməsi əvəzində, sonuncunun Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsinə olan iddialarından əl çəkməsini hesab etmək olar. Lakin artıq konfrans bitdikdən sonra Ermənistan tərəfi burada əldə olunmuş razılışmaların kifayət etmədiyini, onların Cənubi Qafqazın 3 müstəqil dövləti üçün deyil, Zaqafqaziya federasiyası üçün nəzərdə tutulduğunu bildirmişdi.

1918-ci il iyulun 8-də İstanbul konfransında Ermənistan nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Aqaronyan xarici işlər naziri A.Ohancanyana göndərdiyi teleqramda qeyd etmişdi ki, artıq Ermənistanın minimum sərhədlərinə Qarabağ, Zəngəzur, Sürməli, Dərələyəz, Naxçıvan, Şərur əraziləri daxil edilməlidir. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, əslində, bu teleqramda öz əksini tapmış fikirlər 1918–1920-ci illərdə Ermənistanın

Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü ərazi iddiaları üçün bir növ təlimat rolunu oynayırdı.

1918–1920-ci illərdə Ermənistan ilə Azərbaycan arasında ən çox mübahisəyə səbəb olan bölgələr arasında Qarabağ və Zəngəzur xüsusi yer tuturdu. Hələ İstanbul konfransına hazırlıq dövründə Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Rəsulzadənin 1918-ci il avqustun 4-də xarici işlər naziri

qarşı iddia irəli sürməsi nəyə əsaslanırdı və necə ortaya atılmışdı?

–Müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan hökuməti ilk dövrlərdə kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik olmadığından və yalnız mərkəzdə öz dövlətçiliyini möhkəmləndirməyə imkan tapdığından, ölkənin bir sıra regionları ilə hərtərəfli əlaqələr saxlamaq imkanından məhrum idi. Bunun nəticəsində Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində yaşayan erməni əhalisi arasında separatçılıq meyilləri Ermənistan təbliğatının qüvvətlənməsi nəticəsində daha məqsədəuyğun xarakter almışdı. Onlar təcrid olunmaq və özlərinin xüsusi inzibati vahidlərini yaratmaq istiqamətində fəal işə başlamışdılar.

1918-ci il iyulun 22-də çağırılmış Qarabağ ermənilərinin I qurultayı bölgənin ermənilər yaşayan dağlıq hissəsini müstəqil siyasi-inzibati vahid elan etmiş və öz hökumətlərini yaradılmasını bəyan etmişdilər. İkinci qurultaydan etibarən (1918-ci il 15 sentyabr) erməni separatçılarının yaratdıqları hökumət “Erməni Milli Şurası” adlandırılmışdı.

1918-ci ilin sonlarında “Dördlər ittifaqının” dünya müharibəsində məğlubiyyəti ilə regionda, təqribən, ilyarım davam etmiş Antanta hegemonluğu dövrü başlamışdı. Onun bölgədə əsas təmsilçisi rolunda çıxış edən ingilis komandanlığı Ermənistan ilə Azərbaycan arasında Qarabağ və Zəngəzur ətrafında gedən ərazi münaqişəsinin həlli yolunda 1919-cu ilin yanvarında ilk konkret addım ataraq, bu bölgələrin Azərbaycanın tərkibində qalmaq şərti ilə, xüsusi siyasi-inzibati vahidə – general-qubernatorluğa ayırmış və doktor Xosrov bəy Sultanovu onun rəhbəri təyin etmişdir.

Əslində, bununla çar Rusiyası işğalı dövründə onun tərkibində olan və müxtəlif inzibati bölgələr nəticəsində tarixi inzibati-siyasi mənasını itirmiş “Qarabağ” anlayışı AXC dövründə əvvəlki mənasını yenidən özünə qay-

tarılmışdı. İngilis komandanlığının bölgənin məhz Azərbaycanın hüddulları çərçivəsində general-qubernatorluğa ayrılması, onun kimə mənsub olmasından daha çox bu dövrdə ingilis qoşunlarının məhz Azərbaycanda yerləşdirilməsi, bu işə bölgəyə nəzarətin daha effektiv olacağı fikrindən irəli gəlirdi.

Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və Xosrov bəy Sultanovun onun başçısı təyin olunması yerli erməni separatçılarını və onlara dəstək verən Ararat Respublikası hökumətini xeyli təşvişə salmış, etirazlarına səbəb olmuş və daşnakların fəallıqlarını artırmışdı. Ermənistan hökuməti özünün 1919-cu il 21 yanvar tarixli iclasında Qarabağın və Zəngəzurun ermənilər yaşayan dağlıq hissəsini ölkənin ayrılmaz hissəsi elan etmiş və həmin ərazilərdə müvəqqəti olaraq ali hakimiyyəti oyuncaq Erməni Milli Şurasına tapşırılmışdı. Ermənistan hökuməti bölgədə vəziyyətə nəzarət etmək üçün hətta ali komissar vəzifəsi təsis etmiş və bu posta Arsen Şaxmazyanı təyin etmişdi.

1919-cu il aprelin 3-də ingilis qoşunlarının Şuşadakı nümayəndəsi polkovnik Şateltvort xüsusi əmri ilə Azərbaycan hökuməti tərəfindən yaradılmış Qarabağ general-qubernatorluğunun bölgədə ali hakimiyyət orqanı olduğunu təsdiq etmiş və onun əmrlərinin bütün əhali üçün məcburi olduğunu bildirmişdir. Burada xüsusi ilə vurğulanırdı

ki, general-qubernator Sultanovun qanuni fəaliyyəti bölgədə yerləşən ingilis komandanlığı tərəfindən tam dəstəklənəcək.

–Şübhəsiz erməni millətçiləri bu mövqe ilə razılışmamışdılar.

–Bəli, ingilis komandanlığının bu qətiyyətli mövqeyi erməni separatçıları üçün gözənilməz olmuşdu. Ermənistanın Qarabağı və Zəngəzuru etnik prinsip əsasında bölərək, bu yolla ermənilər yaşayan əraziləri Azərbaycandan ayıraraq, burada müvəqqəti erməni idarəçiliyinin yaradılması, bölgədə yerləşən ingilis qoşunlarından ayırıcı qüvvə kimi istifadə edilməsi planlarının iflasa uğramasına baxmayaraq, ingilis komandanlığı bölgələrin gələcək mənsubiyyəti məsələsində Ermənistanın mövqeyindən çıxış edərək, bunun Paris konfransında həllinə tərəfdar idi.

Bunlarla yanaşı, Qarabağ və Zəngəzur məsələsi 1919-cu ildə Azərbaycanın və Ermənistanın iştirakı ilə çağırılmış bir neçə konfransda əsas müzakirə mövzusu olmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycan rəsmiləri verdikləri bəyanatlarda Ermənistan ilə sərhəd münaqişəsinin birdəfəlik həll olunmasında maraqlı olduqlarını bildirmişdilər. 1919-cu ilin dekabrın 14-dən 21-dək Bakıda keçirilmiş növbəti sülh konfransı zamanı Azərbaycan tərəfinin sərhəd münaqişələrinin həlli üçün Cənubi Qafqaz respublikalarının konfederasiyasının yaradılması təklifinə Ermənistan etiraz

edərək, demarkasiya xətti haqqında ilkin sazişin bağlanmasını üstün tutmuşdu.

Əslində, Ermənistanın məsələnin həllindən boyun qaçırması Parisdə davam edən danışıqlarla sıx bağlı idi. Ermənistan ümid edirdi ki, onun nümayəndələrinin böyük dövlətlər qarşısında irəli sürdüyü memorandumda öz əksini tapmış, Qarabağ və Zəngəzur daxil olmaqla, Azərbaycana, Türkiyəyə və Gürcüstana qarşı maksimum ərazi iddiaları tezliklə öz müsbət həllini tapacaq.

Lakin sonrakı hadisələr, yeni böyük dövlətlərin yeni yaranmış Cənubi Qafqaz respublikaları arasında olan ərazi ixtilaflarının aradan qaldırılmasına dair müəyyən vahid xətt seçə bilməməsi, digər tərəfdən isə gündən-günə şimaldan artmaqda olan Sovet Rusiyasının hərbi təzyiqi regionu yeni geosiyasi hüddullara parçalanmaq təhlükəsi qarşısında qoymuşdu. 1920-ci ilin aprelində Şimali Azərbaycanın sovetləşməsi Antantanın Cənubi Qafqazda hegemonluğuna son qoymuşdu.

Bundan sonra Ermənistan – Azərbaycan ərazi münaqişəsində aparıcı subyektdə bolşevik Rusiyası çevrilmişdi. Bu proses isə Qərbi Zəngəzurun itirilməsi, Qarabağın dağlıq hissəsində, Azərbaycanın tərkibində saxlanılsa da, heç bir əsas olmadan erməni muxtariyyəti yaradılması ilə nəticələnmişdi.